

ПАЛІТЫКА РАСЕЙСКАГА САМАЎЛАДДЗЯ АДНОСНА ЯЎРЭЙСКАЙ*
СУПОЛЬНАСЦІ БЕЛАРУСІ (1772-1855 гг.)

Выбар храналагічных межаў даследавання вызначаны этапамі фармавання палітыкі расейскіх уладаў адносна яўрэяў. Аўтар бачыць відавочнасць упływu суб'ектыўных фактараў на фармаванне “яўрэйскага заканадаўства” і звязвае этапы афармлення юрыдычнага статусу яўрэяў Рasei з перыядамі праўлення манархаў: Кацярыны II (1762-1795 гг.), Паўла I (1796-1801 гг.), Аляксандра I (1801-1825 гг.), Мікалая I (1825-1855 гг.). Пачатковая дата - 1772 г., знаменавала ператварэнне яўрэяў у падданых Rasei ў выніку падзелаў Рэчы Паспалітай, што мела вынікам узнікненне асаблівага напрамку ў расейскай законатворчасці і змяненні ў сацыяльна-еканамічным і палітычным становішчы яўрэяў Беларусі. Канцавая дата - 1855 г., з'яўляеца годам заканчэння праўлення Мікалая I і, разам з тым, завяршэннем асаблівай, феадальна-прыгонніцкай эпохі ў гісторыі Rasei. Цараванне яго пераемніка Аляксандра II унесла кардынальныя змены ў жыццё яўрэяў, адкрыла для іх новыямагчымасці ў адукцыі, вытворчасці і палітыцы, акрэсліла іншы падыход да вырашэння “яўрэйскага пытання” у Rasei.

З часоў сярэднявечча расейскія манархі сустрэкаліся з проблемай яўрэйскай эміграцыі з Заходняй Еўропы. Але яны знаходзіліся ў палоне негатыўных стэрэатыпаў пра яўрэяў альбо клапаціліся аб стварэнні добрых умоваў для гандлёвой дзеянасці ўласных падданых, а таму непрыхільна пазірапі на яўрэйскіх купцуў. Ім забаранялі асядаць на прасторах Rasei Аляксей Міхайлавіч (1655 г.), Кацярына I (1727 г.), Елізавета I (1743 г.) і інш. Першай імператрыцай, якая згадзілася прыняць прадстаўнікоў яўрэйскай супольнасці ў лік расейскіх падданых, стала Кацярына II (1762-1795 гг.).

“Яўрэйскае пытанне” паўстала перад ёй адразу пасля прыходу да улады, калі група вышэйшых саноўнікаў прапанавала дазволіць яўрэям у'езд у Raseю. Існавала плётка, што шлях гэтай “чалавекалюбівай думцы” у галовы царадворцаў масцілі яўрэйскія капіталы. Але, нягледзячы на іх старанні, на той час пытанне было вырашана негатыўна: Маніфест 1762 г. запрашаў у краіну ўсіх іншаземцаў, акрамя яўрэяў. Але не будзем спяшацца і адвінавачваць маладую царыцу ў спрадвечнай варожасці да яўрэяў ці то ў хрысціянскім фанатyzме, як тое робяць некаторыя гісторыкі (напрыклад, П.Джонсан¹). Разумная, добра адуга-

* На настаянню аўтаркі ў тэксце артыкула выкарыстоўваецца калька з расейскай мовы «яўрэй» замест беларускага слова «жыды» (Рэд.)

¹ Johnson P. Historia żydów. Kraków, 1994. S. 381.

ваная Кацярына, якую нават недобразычліўцы прызнавалі здольным дыпламатам, была выхаваная ў Германіі, дзе яўрэйскае прадпрымальніцтва з часоў сярэднявечча стала звычайнай справай. Насельніцтва Рәсей было пазбаўлена не-пасрэднага контакту з прадстаўнікамі яўрэйскай супольнасці і таму мела нямала забабону, звязаных з іх незвычайнім знежнім выглядам і звычаемі. Для імператрыцы гэтага забабону не існавала. Кацярыне быў вядомы вопыт суседніх Рэчы Паспалітай, дзе яўрэі, выконваючы ролю гандлёва-прамысловага саслоўя, знайшлі ўдалу нішу і сталі неабходнай часткай аграрнай эканомікі краіны.

На фармаванне рашэння Кацярыны паўпльвала яе ўласнае няпэўнае на той час становішча ў Рәсей. Немка, пратэстантка, хрышчоная ў праваслаўе, яна ішла да імператарскай кароны праз змову і палацовы пераварот. Каб утрымацца на расейскім троне, ёй трэба было набыць у народзе папуляренасць. Шлях да гэтага быў адзіны: неабходна было праводзіць палітыку, процілеглу лініі папярэдніка - Пятра III. Тому асноўнымі лозунгамі Кацярыны II сталі шанаванне нацыянальнага рускага і ўмацаванне праваслаўя. Яна не магла пачаць сваё цараванне ў краіне, дзе распаўсюджана варожае трактаванне яўрэяў, з дазволу на іх ў'езд. Гісторык 19 ст. Міхаіл Шугураў прыводзіць наступны запіс Кацярыны ў асабістым дзённіку: “Пачаць цараванне ўказам пра вольны ў'езд яўрэяў было б дрэнным сродкам для заспакаення разуму, прызнаць жа вольны ў'езд яўрэяў шкодным было немагчыма”². Тому вырашэнне “яўрэйскага пытання” было пакінута на няпэўны час.

У 1772 г. з падзелам Рэчы Паспалітай у склад Рәсей трапілі тэрыторыі з амаль 100-тысячным яўрэйскім насельніцтвам. Як адзначалася ўжо вышэй, у гаспадарцы Рэчы Паспалітай яўрэі выконвалі асаблівую ролю. Нельга не згадзіцца з М.Маўрахам, які піша: “У канцы 18 ст. яўрэй нават пры замаруджаным прагрэсе захаваў старыя і заваяваў новыя пазіцыі ў заняпалым ліхварстве, гандлі, рамястве, арэндзе, вытворчасці алкаголю. Ён прафесыйна дыферэнцыяваўся, з’яўляючыся вінакурам, дробным гандляром, ліхваром і рамеснікамі ці маклерам у адной асобе. Ён жыў сёняшнім днём, засвоіў усе прафесіі і застаўся абсолютным панам грамадскага механізму экамомікі”³. Б.Д.Вайнрыб дадае да гэтага эмацыйнага аповяду канкрэтныя лічбы: на час Чатырохгадовага сейму 3/4 экспарту і 1/10 імпарту Рэчы Паспалітай былі ў яўрэйскіх руках, у 1780 г. ўсе фабрыкі на Беларусі належалі яўрэям⁴. Эканамічная шкоднасць выгнання яўрэяў з нованабытых тэрыторый вырашила пытанне аб прыёме прадстаўнікоў гэтай супольнасці ў лік падданых Расейскай імперыі на іх карысыць.

Перад царыцай паўстала нялёгкая праблема вызначэння юрыдычнага статусу яўрэяў. З першага позірку расейскага заканадаўства адносна яўрэяў каця-

² Шутуров М. Ф. История евреев в России // Русский архив. 1894. № 2. С. 140.

³ Maurach M. Russische Judenpolitik. Berlin, 1939. S. 60.

⁴ Weinryb B. D. Neueste Wirtschaftsgeschichte der Juden in Russland und Polen. New Jork, 1972. S. 25, 64.

рынінскіх часоў здаецца незразумела супярэчлівым: у ім знойдзеца нямала і спрыяльных, і абмежавальных мераў. Гэткае хістанне можна растлумачыць уплывам на палітыку Кацярыны II розных грамадскіх сілаў. Вялікае ўздзейнне на светапогляд царыцы, як вядома, мелі французская асветніцкая, якія жадалі зрабіць з яўрэй "добрых грамадзянаў" коштам перавыхавання на єўрапейскі лад і адмовы ад ізаляванасці, ці, па выразу Х.Хаўмана, "каланізацыі светаўспрымання"⁵. Але і ў асветніцтва па гэтаму пытанню не было адзінства поглядаў. Вальтэр, якога Кацярына лічыла сваім настаўнікам, уласцівым яму іранічным тонам распавядаў пра яўрэйскую карыслівасць, фанатычнасць, няневісць да хрысціянства і ўсведамленне святога абавязку руйнаваць апошніх пры дапамозе ліхварства⁶.

Здаецца, вучаніца пераўзыходзіла настаўніка ў талерантнасці. З першых кроакаў Кацярыны II падкрэслівала роўнасць яўрэй з іншымі падданымі імперыі і сваё жаданне кіраваць імі згодна са справядлівым законам: "Веравызнанне гандляра не павінна служыць падставай ні для якога адрознення". Забараняеца прымушаць яўрэяў сяліцца ў гарадах, гандлярам дазволена "з горада адлучацца, толькі б яны падаткі плацілі спраўну"⁷.

Першыя заканадаўчыя акты адносна яўрэяў захавалі стан, які існаваў у Рэчы Паспалітай. Яўрэйская супольнасць была абкладзена падушным падаткам, якія, як і раней, збіралі кагалы. Яны выконвалі таксама ролю органаў мясцовага самакіравання і вырашэння канфліктаў⁸. Улада кагалаў была ўзмоцненая правам выдачи пашпарту⁹, без якіх яўрэі не маглі вольна перамяшчацца па краю. Але адначасова дзяржава пакідала сваім яўрэйскім падданым альтэрнатыўную магчымасць пазбавіцца ад уплыvu кагала, праз пераход у купецкі стан. Тады яны павінны былі ўносіць прама ў магістрат працэнтны збор, а не шматлікія кагальныя падаткі¹⁰. Акрамя таго, Кацярына II першай у Еўропе робіць крок да эманципацыі яўрэяў, дазваляючы ім удзельнічаць разам з іншымі купцамі і мяшчанамі ў мясцовым самакіраванні. У рамках асветніцкай "палітыкі перавыхавання" заахвочваўся пераход да хрысціянства. Праз хрышчэнне неафіт набываў правы, якімі карысталіся іншыя вольныя падданыя расейскай кароны¹¹.

Але раптам ситуацыя змянілася. Імператрыца ўказам 1791 г. абмежавала тэрыторыю пражывання, а з 1 ліпеня 1794 г. павялічвае яўрэйскі падаткі ўдвай¹².

⁵ Haumann H. Geschichte der Ostjuden. Munchen, 1990. S. 77.

⁶ Шутуров М. Ф. История евреев в России. С. 136-137.

⁷ Леванда В. О. Полный хронологический сборник законов и положений, касающихся евреев, от Уложения царя Алексея Михайловича до настоящего времени (1649-1873); Извлечение из Полного Собрания Законов Российской империи с 1649 года: В 9 т. / II Отд. Собств. Его Императ. Величества канцелярии (далей ПСЗРИ). СПб, 1874. С. 27.

⁸ Леванда В. О. Полный хронологический сборник ... С. 27; Белоруссия в эпоху феодализма. Мн., 1961. Т. 3. С. 33.

⁹ Тамсама. С. 25.

¹⁰ Тамсама. С. 27.

¹¹ ПСЗРИ. Т. XX. С. 436.

¹² Леванда В. О. Полный хронологический сборник ... С. 37.

Прычына ахаладжэння Кацярыны II да яе яўрэйскіх падданых вельмі простая - цік гандлёва-рамесных славё горада. Занепакоенае магчымасцю яўрэйскай канкурэнцыі маскоўскае купецтва падало ёй у 1790 г. прыгавор пра “пагрозу руйнавання ад яўрэяў” (хача, па звестках Юлія Гесэна, у 1788-89 гг. у маскоўске купецтва запісаліся толькі 3 (!) яўрэй¹³).

Такім чынам, першы перыяд у расейскім заканадаўстве адносна яўрэяў можна акрэсліць як паласу шырокага спрыяння і непарушнай аўтаноміі, якая памяняшаецца з 1790 г. пад уплывам хрысціянскага насельніцтва гарадоў.

Перыяд царавання Паўла I (1796-1801 гг.) адзначаўся пацвярджэннем рэйтынговых законуў пра яўрэяў (абмежавання перасялення мяшчанаў, падвойнага падатку, забароны запрыгоњвання яўрэяў)¹⁴, увядзеннем кантролю за кніжным рынкам¹⁵. З мэтай разгляду яўрэйска-хрысціянскіх стасункаў, а разам з тым і прычынаў голаду, ахапішага Беларусь, сюды была накіраваная камісія на чале з сенатарам, вядомым рускім паэтом Гаўрылай Раманавічам Дзяржавіным. Адначасова свае меркаванні па азначаных пытаннях павінен быў выклікаць ў дакладзе губернатар Літоўскай губерні І. Фрызель.

Схільны да лібералізму і асветніцтва Фрызель выказаўся за мягкую ўзаёмнасць інтэграцыю яўрэяў у расейскіе грамадства. У яго дакладзе мэта рэформавання акрэслена наступным чынам: “Пакласці канец няўладжанасці ў яўрэйскім народзе, прыпыніць грабежніцтвы кагальных старшиняў, засцерагчы простых яўрэяў ад прыгнёту і прывесці гэты народ у карысны для дзяржавы стан”¹⁶. Для гэтага, на думку Фрызеля, патрэбна парушыць яўрэйскую ізоляванасць і ўключыць іх у агульнарасейскія саслоўі, каб яны маглі ўдзельнічаць у мясцовым самакіраванні і дэталёвай распрацоўцы яўрэйскай рэформы.

Сенатар Гаўрыла Дзяржавін, які лічыў, што “үрады абавязаны распаўсюджваць і на яўрэяў сваё апекаванне такім чынам, каб яны і сабе, і грамадству былі карысныя”¹⁷, варожа ставіўся да яўрэйскага традыцыйнага ладу жыцця. Сярод трапных, хача і злосных заўвагаў наконт асаблівасцяў побыту, роду заняткаў і стану асветы ў яўрэяў, у яго запісцы мы знайдзем нямала бязглаздзіц, выкліканых няведаннем і забабонамі. Сярод такіх “перлаў” сцвярджэнне, што яўрэі не здымаютъ у памяшканні ярмолку (рэлігійны звычай, які забараняе вымаўляць імя Бога з непакрытай галавой) як быццам таму, што “сябе шануюць перад усімі іншымі найлепшымі”; альбо фраза: “У справе з хрысціянамі ў іх праўды быць не можа. Гэта забаронена Талмудамі”¹⁸. Галоўную мэту рэфор-

¹³ Гессен Ю. История еврейского народа в России: В 2 т. Ленинград, 1925. Изд. 2-е, перераб. Т. 1. С. 77.

¹⁴ ПСЗРИ. СПб., 1830. Т. XXIV. С. 215-216, 256-257. Тамсама. Т. XXV. С. 585.

¹⁵ Тамсама. Т. XXIV. С. 760, 816-817.

¹⁶ Бэкон Г. Положение евреев после разделов Польши // Главы из истории и культуры евреев Восточной Европы: В 6 ч. Иерусалим, 1995. Ч. 6. С. 217.

¹⁷ Державин Г. Р. Сочинения. С объяснительными примечаниями Я. Грота: В 9 т. СПб., 1872. Т. 7. С. 246.

¹⁸ Тамсама. С. 251.

мы Гаўрыла Дзяржавін бачыць у ліквідацыі кагалу, выкараненні “шкодных забабонаў рэлігіі”, вызваленні ад яўрэй Беларусі “без нанясення каму-небудзь шкоды”. Для гэтага прапануеца прыцягнуць іх (калі спатрэбіца, то і гвалтоўна) да рамяства і земляробства на абмежаванай тэрыторыі, забараніць гандаль, падпрадаваць агульнаму кіраванню, асвеке і інш.

На пачатку новага стагоддзя да ўлады прыйшоў Аляксандар I, які адчуваў жаданне правіць “па сэрцу сваёй мудрай бабкі”: выпрацаваць дасканалы закон і зраўняць перад ім усе саслоўі. У рамках агульнай кадыфікацыйнай па-літыкі праходзіў і разгляд яўрэйскага заканадаўства. У час царавання Аляксандра I (1801-1825 гг.) былі скліканы чатыры “яўрэйскія камітэты”, якія ўносілі на разгляд цара законопраекты па ўдасканаленню статусу яўрэяў.

Асноўнай мэтай законатворчай працы першай чвэрці 19 ст. трэба прызнаць імкненне зліць яўрэйскую супольнасць з іншымі падданымі імперыі. Гэты мантуў гучыць не толькі ў справаздачы Гаўрылы Дзяржавіна, якая наклала моцны адбітак на законы адносна яўрэяў аляксандраўскіх часоў. З патрабаваннем ліквіда-ваць яўрэйскую ізаліванасць мы сустракаемся ў прапановах саміх яўрэяў, на-приклад, у праекце Ноты Хаймавіча¹⁹. Асэнсоўваецца пытанне: шкодная ці ка-рысная дзеянасць яўрэяў. Грамадскасць хвалюе роля яўрэяў у пашырэнні віна-курэння на вёсцы, што прычынілася да масавага спойвання сялянства. Пры гэ-тым не былі прыняты да ўвагі ні выключна пасрэдніцкая роля саміх яўрэяў, ні месца ў вырабе і продажы алкаголю памешчыкаў, сапраўдных уласнікаў шын-коў і вінакурняў.

У 1804 г. было абнародавана “Усталяванне аб яўрэях” - першы агульны зборнік расейскіх законаў адносна гэтай супольнасці. Дух дакумента даволі гуманны, ў ім дэкларуюцца негвалтоўныя меры па далучэнню яўрэяў да расей-скага грамадства. Адзін з галоўных шляхоў – асвета. З гэтага часу яўрэі прыма-юцца ва ўсе навучальныя установы Рasei. Не дазваляецца рэлігійны ўціск, ву-чония яўрэі атрымалі права на набыццё навуковых ступеняў. Нежадаўшыя на-ведваць агульную навучальную ўстановы маглі адчыніць яўрэйскія школы з умовай ававязковага вывучэння расейскай, польскай ці нямецкай моваў. Паству-пова ў яўрэйскае жыццё ўводзіліся еўрапейскія культурныя нормы. Справавод-ства пераводзілася на адну з вышэйназваных моваў, яе ведання патрабавалі ад сяброў магістрату, рабінаў і кагальных. Яўрэі, што ўдзельнічалі ў працы магі-стратаў, як і вучні агульных школаў, павінны былі перамяніць вопратку на еў-рапейскую; па новаму перапісу ўсе яўрэі атрымлівалі спадчынныя прозвішчы.

Адчувалася, што ўладам спадабалася думка Гаўрылы Дзяржавіна аб “пры-вядзенні яўрэяў у карысны для дзяржавы стан”. Стымулявалася далучэнне іх да вытворчай працы. Заводчыкам і фабрыкантам, а таксама рамеснікам абяца-ліся падаткавыя ільготы, пазыкі, часовы допуск па-за мяжу яўрэйскай аселасці.

¹⁹ Державин Г. Р. Сочинения. Т. 7. С. 329-332.

Асаблівая ўвага была праяўлена ў дачыненні да земляробаў. Арэндатарам памешчыцкай зямлі закон пропанаваў 5-гадовае вызваленне ад скарбовых падаткаў, а каланістам, якія пераходзілі на казённыя землі - пазыку і 10-гадовы не-плацёж падаткаў.

Урад дэманстраваў жаданне ліквідаваць “яўрэйскую выключнасць” у фіскальных адносінах. “Усталяванне” скасоўвала падвойны падатак з земляробаў, рамеснікаў і фабрыкантаў, а ўказ 8 лістапада 1807 г. здымаў яго з яўрэйскіх купцоў²⁰.

Трэба зазначыць, што ў законах тae пары праявіліся парывістасць і са-маўпэўненасць, уласцівыя маладому імператару. Яго жаданне змяніць стан рэ чаў простымі сродкамі яскрава праявілася ў барацьбе з яўрэйскім вінакурэннем. Для яго вынішчэння было вырашана высяліць усіх яўрэяў з вёсак у гарады і мястэчкі. Мера гэтая, цалкам кабінетная, не магла быць выкананая за чатыры назначаныя “Усталяваннем” гады. На старыя і занядбаныя дамы яўрэяў не знаходзілася пакупнікоў, а ў самых яўрэяў не ставала сродкаў на перасяленне. Перапыняючыся ў лютым 1807 г. і снежні 1808 г., высяленні ўзнаўляліся ў кастрычніку 1807 г. і красавіку 1823²¹, што не толькі прыводзіла да руйнавання яўрэяў, але і стварала блытаніну ў законах.

Дзяржавінскі дух нецярпімасці і падазронасці да яўрэяў уваскрасае ў законах другой паловы царавання Аляксандра I. Як не выклікаючыя даверу падданыя, здольныя да зрады, па ініцыятыве сенатара Сіверса яўрэі высяляюцца з 50-вёрставай адлегласці ад дзяржаўнай мяжы (1812-1821 гг.). Каб засцерагчы праваслаўных ад іўдзейскага “псуочага” уплыву, яўрэям забаронена тримаць хрысціянскую прыслугу (1818, 1820 г.)²². Тым, хто жадаў перамяніць веравызнанне, павінна было дапамагаць “Таварыства ізраільскіх хрысціянаў” (1817 г.), якое гарантавала і матэрыяльную і духоўную падтрымку любому новахрышчонаму.

Вынік 25-гадовага царавання Аляксандра I - 75 законаў адносна яўрэйскай супольнасці - горы паперы: сенацкіх указаў, праектаў, пропановаў. Як жа адбілася гэта бурная творчасць на жыцці простага яўрэя, жыхара Беларусі? Вывучэнне архіўных дакументаў паказвае, што жыццё гэта амаль не змянілася. Адразу асуджаны на правал быў праект “перавыхавання” яўрэяў у земляробаў. Пропануючы супольнасці карэнным чынам змяніць лад свайго жыцця, пакінуць традыцыйныя заняткі і ў кароткі час набыць новыя навыкі, урад недастатковая клапаціцца аб іх матэрыяльнай падтрымцы. 5-10-гадовага скасавання падаткаў было недастатковая для пачынання гаспадаркі на новым месцы, невялікія дзяржаўныя пазыкі былі пропанаваныя “у пазыку”, а на засяленне адведзеныя выключна малы замельны масіў - 30 000 дзесяцін.

²⁰ Леванда В. О. Полный хронологический сборник ... С. 56, 70-71.

²¹ Тамсама. С. 77, 119.

²² Тамсама. С. 96, 103-104.

Прымаючы да ўвагі ніzkі ўзровень жыцця і агульную немаёнасць расейскіх яўрэй, лёгка сабе ўявиць, чаму яўрэі не адгукнуліся на заклік ўрада. У 1807 г. з 16 747 яўрэйў мужчынскага полу з Гарадзенскай губерні земляробамі сябе лічылі толькі 1 978 чалавек²³. Калі ў тым жа годзе сярод яўрэйў Гарадзенскай губерні правялі апытаць, ці не жадаюць яны перасяліца на вольныя землі для таго, каб заніцца сельскагаспадарчай дзейнасцю, 979 адказалі станоўча, але 579 з іх не мелі магчымасці перасяліца па прычыне беднасці, а 39 не маглі плаціць падаткі²⁴.

Наконт магчымасці далучыць праdstаўнікоў яўрэйскай супольнасці да сельскагаспадарчых заняткаў і прычынаў прававалу ўсіх мераў урада, якія праводзіліся ў даным накірунку, гучалі розныя меркаванні. Для цэнтральнай улады характэрнае выказванне такога кшталту: “Па прычыне зведенай ухлістасці яўрэйў ад земляробчых заняткаў і прыхільнасці да гарадскага больш гультайскага жыцця з абцяжарваннем народа, да гэтага часу ўступіла ў гэтае званне зусім нязначная колькасць яўрэйў”²⁵. Мясцовыя чыноўнікі, бліжэй знаёмыя з цяжкасцямі, што ўзікаюць пры реалізацыі кабінетных законаў, прыводзілі іншыя тлумачэнні. “Гаспадарка пасяленцаў-яўрэйў знаходзіцца ніжэй за гаспадарку рускіх сялян, па недастатковаму іх веданню апрацоўкі палёў. Недахопы ў гаспадарцы яўрэйў заключаюцца яшчэ ў недабудаванасці гаспадарчых пабудоваў і ў адсутнасці ў іх дастатковай колькасці быдла”²⁶. Самі яўрэі лічылі “прапанову зрабіць яўрэйў земляробамі недарэчнай, таму што яўрэі займаюцца тымі рамёствамі, у якіх іншыя не практикуюцца” і прапанавалі “тых, хто пажадае зрабіцца земляробам, забяспечыць усім неабходным”²⁷ (праект Ноты Хаймавіча).

Такой жа безвыніковай стала і кампанія па адлучэнню яўрэйў ад вырабу і гандлю спіртнымі напоямі. Шынкарская дзейнасць яўрэйў была цесна спалучана з інтэрсамі мясцовай шляхты, для якой адданыя яўрэям у арэнду вінакурні былі крыніцай пастаяннага высокага прыбылку. Таму калі пастановы ўрада забаранілі легальную арэнду, пашырылася тайнае валоданне і арэндаванне. “Па Вашага Правасхадзіцельства прапанове вызначана: у нашым Кобрынскім павеце надта шмат маёнткаў дадзена памешчыкамі яўрэям у закладныя і арэндныя пасесіі”²⁸, - даносілі губернатару з Кобрынскага ніжняга земскага суда.

У цараванні Мікалая I (1825-1855 гг.) імкненне да з'яднанасці падданых прыняло крайнія формы. Праявілася жаданне ўніфікаваць, падавіць усялякую самабытнасць і самастойнасць: у мысленні, у знешнім выглядзе, таму што ўжо ў гэтым, на думку уладаў, каранілася непаслушэнства і магчымасць бунту. Яў-

²³ Нацыянальны гістарычны архіў Беларусі ў Гародні (далей – НГАБ у Гародні). Ф. 1. Воп. 1. Спр. 100. Л. 80 аб.-81.

²⁴ Тамсама. Л. 81 аб.-83 аб.

²⁵ Тамсама. Воп. 13. Спр. 450. Л. 2 аб.

²⁶ Тамсама. Спр. 932. Л. 18 аб.-44.

²⁷ Проект польскага надворнага советніка Ноты Хаймовича // Державин Г. Р. Сочинения. СПб., 1872. Т. 7. С. 330, 331.

²⁸ НГАБ у Гародні. Ф. 1. Воп. 1. Спр. 122. Л. 5.

рэяў патрабавалася ператварыць як унутрана, так і вонкава, а паколькі яны не праявілі асаблівага жадання скарыстаць з гуманых мераў папярэдняга ўраду, то цяпер сродкі абіраліся жорсткія, гвалтоўныя, прымусовыя.

Былі працягнутыя некаторыя пачынанні Аляксандра I: высяленні з сельскай мясцовасці (1827-1835 гг.) у мэтах барацьбы з яўрэйскім вінакурэннем²⁹; заахвочванне земляробчай і прамысловай дзеянасці па “Усталяванню аб яўрэях” 1835 г.³⁰, якое, дарэчы, не ўнесла нічога новага ў фармаванне юрыдычнага статуса яўрэяў, а толькі абагуліла папярэднія акты.

Пад унутраным змяненнем разумелася не толькі змена роду дзеянасці, але і трансфармацыя свядомасці. Да хрысціянізацыі вялі розныя шляхі. Сярод іх, уведзенае 26 жніўня 1827 г. натуральнае выкананне рэклукткай павіннасці, якую дагэтуль замяняў грашовы падатак³¹. Для яўрэяў была ўведзеная павялічаная норма здачы рэклутаў, паніжаны прызыўны ўзрост, уведзеныя жорсткія карнныя меры адносна як саміх рэклутаў, так і кагальнага кіраўніцтва ў выпадку невыканання ўказу. Тым самым сяялася зерне разладу ўнутры яўрэйства.

Пазбаўленню яўрэйскіх масаў іх духоўных кіраўнікоў і настаўнікаў павінна была садзейніцаць ліквідацыя кагалаў (1844 г.). Адначасова мера гэтая азначала ўзмацненне дзяржаўнага ўмяшання ва ўнутрыабшчынныя справы, бо ставіла яўрэйскае грамадства пад кантроль паліцыі. На справе, па прычыне захавання кагальна-рабінскай вярхушкай вялікага рэлігійнага аўтарытэту, скаванне кагалу адбылося выключна фармальна. Алігархія працягвала кіраваць адзінаверцамі пры дапамозе грошаў і сувязяў.

Як удар па асвешце і адукцыі рыхтаваліся наступныя меры: закрыццё ўсіх яўрэйскіх друкарні акрамя віленскай і кіеўскай (27 лістапада 1836 года)³² і рэфармаванне яўрэйскай школы (13 лістапада 1844 года)³³. Апошняе прадугледжвала адкрыццё казённых яўрэйскіх вучылішчаў рознага тыпу, у якіх можна было набыць свецкую адукцыю з паменшанай удзельнай вагой “яўрэйскіх прадметаў” - рэлігіі і гісторыі.

Знешняя адметнасць яўрэяў ліквідавалася пры дапамозе паступовай забароны нашэння традыцыйнай вірапраткі і прычосак³⁴. Адначасова заахвочваліся тыя, хто быў згодны пазбавіцца і знешній адметнасці, і веры продкаў. Неафітам прапаноўваліся трохгадовыя падаткавыя ільготы і грашовая падтрымка³⁵.

Астатні сакрушальны ўдар па яўрэях павінны былі нанесці “Часовыя праўлы аб разборы яўрэяў”³⁶, якія, падзяляючы супольнасць на “аселых” і “неасе-

²⁹ Леванда В. О. Полный хронологический сборник ... С. 216.

³⁰ ПСЗРИ. СПб., 1836. Собр. 2. Т. X. Отд. 1. С. 313, 315-316.

³¹ Леванда В. О. Полный хронологический сборник .. С. 192.

³² Тамсама. С. 395.

³³ Тамсама. С. 574.

³⁴ Тамсама. С. 683, 732, 755.

³⁵ Тамсама. С. 273, 518.

³⁶ Тамсама. С. 764.

лых” (па прынцыпу валодання нерухомасцю), аб’яўлялі “некарыснымі” большасць яўрэяў краіны. “Часовыя правілы” былі прынятыя ў 1851 г., але ідзі таго роду луналі ў паветры ўжо даўно. Яшчэ дакумент 1845 г. ўтрымліваў праект аддзялення “карысных ад нямаючых ніякай вытворчай працы” з тым, каб падвергнуць гэтых астатніх розным абмежаванням, у тым ліку ўзмоцненаму рэкруцкаму набору³⁷. Між тым, па дадзеных 1849 г., “карысныя” яўрэі складалі: па Пружанскаму павету 47,47% ад агульнай колькасці рэвізскіх душ мужчынскага полу сярод яўрэяў, па Кобрынскаму – 79,47%, а па Гарадзенскаму - толькі 33,16%.³⁸ Відавочна, што настойлівае выкананне гэтага плана, рэалізацыі якога перашкодзіла Крымская вайна, стала б для яўрэйскай супольнасці сапраўдным бедствіем.

Заканадаўчая спадчына Мікалая I адносна яўрэйскай супольнасці (604 законы) колькасна амаль у 10 разоў пераўзыходзіць дасягненне яго папярэдніка. Можа, гэтыя ўказы прынеслі вялікі плён і палепышылі гаротны стан яўрэйскай масы? Дакументы адказваюць на гэта пытанне адмоўна. Відавочна беспаспяховасць барацьбы з яўрэйскім вінакурэннем. Справаздачы чыноўнікаў 20-х і 50-х гг. 19 ст. адноўлявавыя: “У некаторых маёнтках па спрыянню памешчыкаў, яўрэі патаемна маюць удзел у шынкаводстве і корчмах, утрымліваюць кароў на пахт (бяруць у аренду – *B. C.*), арендуюць млыны і азёры ці рэкі для рыбнай лоўлі, займаюцца скупкай і продажам прадуктаў, з’яўляючыся ў іх кімсьці на-кшталт фактараў (пасрэднікаў – *B. C.*)” (1850 г.)³⁹.

“Усталяванне” 1835 г. падцвердзіла забарону найма яўрэямі хрысціянскай прыслугі з пасяленнем у яўрэйскіх хатах⁴⁰. Але на месцах закон быў патрактаваны больш радыкальна, што прынесла шкоду не толькі яўрэям. але і рабочым з хрысціянаў, якія згубілі працу. “У некаторых гарадах і мястэчках забараняеца хрысціянам будаваць і рамантаваць яўрэйскія дамы, рабіць у іх печы і розныя патрэбы, што да сталаярнага майстэрства адносяцца, вазіць яўрэяў, апрацоўваць зямлю, прывозіць для іх ваду і інш.”⁴¹ - скардзіліся яўрэйскія дэпутаты.

Складана праходзіла кампанія па “знешняму цывілізаванню” яўрэяў. Нягледзячы на пастаяннае з’яўленне ўсё новых указаў па забароне шыцця і апрананнія яўрэйскай нацыянальнай вопраткі, звычаю галення галавы ў замужніх яўрэяк і нашэння пейсаў дарослымі мужчынамі, новыя парадкі не прыжываюцца ў яўрэйскім асяроддзі. Для яўрэяў змяненне знешняга выгляду, традыцыйных строяў на єўрапейскія азначала здраду рэлігійным нормам. Да таго ж сама ўвядзенне закону ў сілу выклікала абурэнне. Сучаснікі сведчаць, што паліцыя падсцерагала парушальнікаў указа ў людных месцах. З іх здзіралі

³⁷ НГАБ у Гародні. Ф. 1. Вол. 20. Спр. 1485. Л. 1.

³⁸ Тамсама. Вол. 13. Спр. 352

³⁹ Тамсама. Спр. 460. Л. 2.

⁴⁰ Левандава. В. О. Полный хронологический сборник ... С. 362.

⁴¹ НГАБ у Гародні. Ф. 1. Вол. 1. Спр. 2992. Л. 2-2 аб.

нацыянальную вопратку, з жанчынаў пад улююканне натоўпу скідалі парыкі, у старых вырывалі альбо адразалі тупымі нажамі пейсы на скронях. Нату́ральна, што такое “заахвочванне” да ёўрапейскага ладу жыцця выклікала не-папараць.

У расейскай грамадскай свядомасці апошнай трэці 18 - першай паловы 19 ст. існавала перакананне у адвечнай варожасці яўрэяў да хрысціянаў і верагоднасці вядзення імі шкодніцкіх дзеянняў супраць “карэннага насельніцтва краю”. Таму мэтай заканадаўства адносна яўрэяў стала дасягненне пэўнага прававога ідэалу: асіміляваны, эманcіпаваны, уніфікаваны падданы. Расейскія заканадаўцы прапанавалі яўрэйскай супольнасці ўключчэнне ў сістэму агульна-расейскіх саслоўяў, адпавядаючых іх маёмыстому стану, коштам адмовы ад нацыянальнай самабытнасці, што сустрэкала ў яўрэйскім асяроддзі непрыманне і адпор. Гэта прыводзіла да канфлікту з уладамі, якія да таго ж часта карысталіся гвалтоўнымі і жорсткімі мерамі, што суправаджалася нярэдка злойжаваннямі на месцах. Вынікам стала недасягненне азначанай мэты. Стваралася згубнае, непрадуктыўнае становішча, пры якім абодва бакі неслі страты.

Сабалеўская Вольга

- ✓ Нарадзілася ў 1974 г. у Гародні.
- ✓ У 1996 г. закончыла факультэт гісторыі і культуры Гарадзенскага дзяржаўнага ўніверсітэту і паступіла ў аспірантуру пры кафедры гісторыі Беларусі ГрДУ.
- ✓ У 1999 г. абароніла дысертацию на ступень кандыдата культуралогіі па тэме “Яўрэі Беларусі ў канцы 18 - першай палове 19 ст.: лад жыцця і культура”.
- ✓ E-mail: osobol@aport.ru
osobol@tut.by